

ESIVER
FOOS

Tzvetan Todorov

V MEZNÍ SITUACI

Mladá fronta 2000

Válka všech proti všem

K líčení života v totalitních táborech můžeme jako čtenáři přistupovat různě. Dá se přemýšlet o tom, jaká historická logika vedla k jejich vytvoření a posléze zániku, dá se diskutovat o jejich politickém významu, dá se z nich vyvozovat poučení v oblasti sociologie a psychologie. Já bych se však chtěl na tomto místě zabývat ještě jinou otázkou, třebaže zmíněné úhly pohledu nemohu zcela pominout: chtěl bych lépe pochopit protiklad mezi heroickými a všedními ctnostmi, s nímž jsem se setkal; budu se tedy pohybovat v oblasti morálky; a stejně jako Edelman a Krallová se budu více zajímat o individuální osudy než o čísla a data. Už slyším ty námitky: cožpak to není dávno vyřešená otázka? Cožpak není dobře známo, že v tomto směru táboř odhalily jednu prostou a smutnou pravdu, že totiž v mezních podmínkách není vidu ani slechu po jakémkoliv morálním jednání, že lidé se promění ve zvířata a nelítostně bojují o přežití, způsobem všichni proti všem?

Tento názor nepředstavuje pouze klišé z lidových podání spojených s těmito událostmi; setkáváme se s ním hojně ve vyprávění těch, kdo přežili. Stali jsme se lhostejnými k neštěstí druhého; museli jsme myslet jen na sebe, abychom přežili: takové poučení si přináší z Osvětimi Tadeusz Borowski, který v roce 1951 spáchá sebevraždu. „Morálka, národní soudržnost, vlastenectví a ideály svobody, spravedlnosti a lidské důstoj-

nosti sklouzly v téhle válce z člověka jak zteřelé hadry /.../ Jakého zločinu by člověk nebyl schopen, jen aby se zachránil?“ (*This Way*, 168) Morálka není člověku vrozena: k tomuto závěru dospěje jiný osvětlimský host, Jean Améry, který pak spáchá sebevraždu v roce 1978. „Přirozené právo neexistuje a morální kategorie jsou proměnlivé jako móda.“ (*Intelektuálové*, 22) Strádali tolik, že morální postoje byly vyloučené, potvrzuje třetí z přeživších, Primo Levi, který si vezme život v roce 1987. „Boj o život je tady neúprosný, protože každý je zoufale a strašlivě sám.“ Aby přežil, musí „rezignovat na veškerou důstojnost, potlačit každou jiskérku vědomí, vrhnout se do vřavy jako zvíře proti jiným zvířatům, poddat se netušeným hlubinným silám, o které se opírají generace i jednotlivci v protivenství.“ (*Je-li toto člověk*, 115–20) „Byl to život podle Hobbese, neustálá válka všech proti všem.“ (*Potopení a záchránění*, 132)

Zkušenosti z komunistických lágrů jsou do značné míry podobné. Varlam Šalamov, který v nich prožil pětadvacet let, z čehož sedmnáct na Kolymě, patří k největším pesimistům. „Všechny lidské city: milostný cit, přátelství, žárlivost, láska k bližnímu, milosrdentví, touha po slávě, poctivost, všechny tyto city nás opustily spolu s masem, o které nás připravilo dlouhé hladovění. /.../ Tábor byl velkou zkouškou mravních sil člověka, obyčejné morálky, a devadesát devět procent lidí v této zkoušce neobstálo. /.../ Podmínky v táboře lidem nedovolí, aby zůstali lidmi, tábor má jiné poslání.“ (31 a 11) Tam končil veškerý morální život, konstatuje i Jevgenija Ginzburgová, která prožila na Kolymě dvacet let. „Lidská bytost dohnaná různými podobami nelidského života k nejhoršímu /.../ ztrácí postupně všechny nabyté pojmy dobra a zla. /.../ Z hlediska morálky jsme byli nepochybně mrtvi.“ (II, 21 a 79) Myslí-li člověk pouze na to, aby přežil, jediné, co uznává, je zákon džungle, to znamená neexistence jakéhokoliv zákona a jeho nahrazení brutální silou.

☐ Hlavním důsledkem této ničím nenarušované převahy pudu sebezáchovy nad morálními postoji je napros-

tá absence soucitu s utrpením druhého a zcela zákonitě i absence pomoci, kterou by mu bylo možno prokázat; právě naopak, člověk postrčí svého bližního do zkázy, jen když si tím může vlastní život trochu ulehčit. Vězni se sice nedopouštějí agresivních výpadů, na druhé straně však porušují základní povinnosti lidské solidarity. Anatolij Marčenko, deportovaný do Mordvinska, v jedné kapitole svého svědectví, nazvané *Je těžké zůstat člověkem*, vypráví, jak zatímco si jeden vězeň podřeže žíly a zhroutí se v krvi, jeho spolubydlič v cele nerušeně dojíždají snídani. „Člověk mi před očima ztrácí krev a já vylizuju dno ešusu a myslím jen na to, kdy mi přinesou nášup. Zbylo ve mně, v nás, co jsme tady, ještě vůbec něco lidského?“ (132) Členové komand, která čistí vagony přijíždějící do Osvětimi, nepocitují nejmenší výčitku, když se zmocní potraviny a předmětů z majetku nově příchozích. „Když nemůžeme zastavit ten příval mrtvol, proč bychom se netěšili ze dnů, jež jsou nám vyměřeny?“ (Laks a Coudy, 129) Richard Glazar, který vykonává stejnou práci v Treblince a má z ní stejný užitek, si vzpomíná na období, kdy přijíždělo málo konvojů s deportovanými, a na to, jak reagoval, když začaly opět přijíždět: „Hurá! Hurá! /.../ Nikoho už nezajímalo, že právě smrt druhých lidí, ať byli kdo byli, znamenala náš život.“ (Serenyová, 227) Tento boj o přežití dokáže narušit i ty nejtěsnější rodinné vztahy: Borowski vypráví, jak jedna matka předstírá, že nepoznala své dítě, aby si zachránila život; Elie Wiesel, který přežil Osvětim, popsal v knize *Noc*, jak syn vyrval otcí z rukou chléb nebo jak on sám pocítil úlevu nad smrtí svého otce, protože tím vzrostly jeho naděje na přežití.

Když každý čin lidského jedince určují rozkazy nadřazených a potřeba přežít, jeho svoboda je zcela potlačena a možnost uplatnit svou vůli a zvolit ten či onen způsob jednání je zásadně omezena. A kde neexistuje volba, tam není prostor pro jakýkoliv morální život.

Jak si tak znovu pročítám vyprávění těch, kdo přežili, začínám mít nicméně dojem, že situace není tak černá, jak by se mohlo zdát. Vedle příkladů ilustrujících zánik jakéhokoliv mravního citění můžeme najít takové, které vypovídají o něčem zcela jiném.

Sotvaže týž Levi, který v táboře vidí jen vysilující boj všech proti všem, napíše „Každý je pro druhého nepřítel či sok“, zarazí se a připustí, nakolik je toto zevšeobecnění zavádějící: „Ne tak docela, tenhle nebyl jedno ani druhé.“ (*Je-li toto člověk*, 52) V knize *Je-li toto člověk* ostatně najdeme mnohé příběhy, které zpochybňují Levim obecně formulovanou temnou zákonitost. Jeho blízký přítel Alberto, který zahyne během pochodů smrti při vyklizení táborů, bojuje o život, ale přitom nepropadá cynismu; dokáže být silný a zároveň laskavý. Jiný přítel, Jean le Pikolo (který nakonec přežije) se rovněž snaží zachránit kůži, avšak „nepřestává udržovat lidské vztahy se svými ubožejšími druhy.“ (143). Platí vůbec zákon, z něhož existuje tolik výjimek?

Týž Borowski, jehož líčení života v Osvětimi patří mezi nejnelibnější, píše: „Myslím, že člověk se nakonec vždycky znovu shledá s člověkem – prostřednictvím lásky. A že to je to nejdůležitější a nejtrvalejší.“ (*Svět*, 135) Je ostatně známo, že Borowski se v Osvětimi choval docela jinak než jeho postavy: jeho obětavost vůči druhým byla takřka hrdinská. Pochopil však zevnitř, kam až může člověk klesnout, a nechtěl sám sebe vylučovat z všeobecného marasmu: jeho postava se jmenuje tak jako on Tadeusz a mluví v první osobě; je to cynický a neslitivý dozorce. Toto pravidlo stanovil pro veškeré psaní o Osvětimi: psát jenom tehdy, když člověk dokáže vztáhnout sám na sebe nejhorší ponížení, která tábor vězňům ušetřil. Tím dal svému jednání nový směr a nový mravní rozměr.

Týž Šalamov, jenž líčí zoufalé podmínky v kolymském táboře a vnitřní úpadek všech, píše: „Rozhodně nebudu odsuzovat člověka, který je tak jako já vězněm,

ať se dopustí čehokoliv. A nebudu také usilovat o funkci velitele oddílu, jež umožňuje člověku zůstat naživu.“ (33) Jak poznamenal Solženicyn, takové rozhodnutí je důkazem, že přece jen existuje možnost volby a že přinejmenším sám Šalamov je výjimkou z pravidla, které formuluje. Titíž Laks a Coudy, kteří přežili Osvětim, konstatují ztrátu svého lidství, ale na druhé straně poznamenávají, že bez pomoci se přežít nedalo; takže nějaká pomoc přece jen byla? O třicet let později to Laks potvrzuje: za své přežití vděčím tomu, „že jsem potkal několik krajanů s lidskou tváří a lidským srdcem.“ (19) Tatáž Ginzburgová vypráví o nesčetných projevech solidarity, jež se vymykají zásadě, kterou sama formulovala. A jestliže se našli synové, kteří rvali chléb z rukou svým otcům, Robert Antelme, deportovaný do Buchenwaldu, potkal zase jiné. „Vyhladovělého starce, schopného krást před očima svého syna, jen aby se syn najedl. /.../ Oba stejně hladoví, nabízeli si navzájem svůj chléb s láskyplnými pohledy.“ (274)

Ella Lingens-Reinerová, vězenkyně původem z Rakouska, píše ve svých vzpomínkách z Osvětimi o setkání s jinou lékařkou, Židovkou Enou Weissovou, která vykládala svou životní filosofii takto: „Jak se mi daří zůstat v Osvětimi naživu? Moje zásada: nejdřív jsem já, pak já a pak zase já. Potom není nic. Pak znovu já, a až potom všichni ostatní.“ (198) Tento zhusta citovaný výrok je pokládán za nejpřesnější vystižení mravního zákona – či spíše jeho absence – v Osvětimi. Lingens-Reinerová nicméně vzápětí dodává, že tato žena svou zásadu den co den porušovala a pomáhala desítkám a stovkám jiných vězňů. Ostatně i ona sama se zachová podobně, sotva odvypráví zmíněný příběh. Těmito slovy popisuje, jak se proměnila morálka: „My vězni v táboře jsme měli jediný metr: co nám umožňovalo přežít, bylo dobré, co naše přežití ohrožovalo, bylo špatné a tabu.“ (142) Krátce předtím nám však zevrubně popsala, jak bolestně prožívala jeden problém svědomí: zda přispět na pomoc nemocné židovské ženě

a ohrožit své vlastní vyhlídky na přežití, nebo si ničeho nevšímat a myslet jen na sebe? Nakonec se rozhodne pro první variantu; ale i kdyby byla zvolila tu druhou, její váhání by bylo důkazem, že v ní smysl pro mravnost přece jen nevyhasl.

Otázky svědomí nejsou ostatně v mezních situacích řídkým jevem a jejich existence potvrzují možnost volby, a tedy i mravního života. Člověk by se této volbě rád vyhnul, neboť ho nutí zvolit si svobodně zlo, které však pokládá za menší než to, jež by se přihodilo jinak; ne vždy se to ovšem podaří. Lingens-Reinerová je lékařka: má či nemá se rozhodnout utrácet novorozenáta, když se tím zvětší naděje jejich matek na přežití? Má použít svůj jediný lék, aby ulevila jedné těžce nemocné osobě, nebo raději dvěma lehčím případům? Povstalci ve Vilnu se ocitají před strašným dilematem: mají sami vydat gestapu svého velitele Isaaka Wittenberga, nebo přistoupit na to, že tanky srovnají ghetto se zemí? Jakékoliv jednání s okupanty přináší bolestné problémy svědomí.

Není pravda, že život v táboře se řídí pouze zákonem džungle: společenská pravidla jsou sice poněkud odlišná, to však neznamená, že neexistují. Ukrást něco správě tábora je nejen dovoleno, nýbrž i hodno obdivu; naproti tomu ukrást něco, především chléb, spoluvězni se zavrhuje a většinou tvrdě trestá. Tento zákon je dodržován se stejnou důsledností v nacistických i komunistických táborech. Rovněž práskače nenávidí a trestají tu i tam. Desatero přikázání, píše Anna Pawełczyńska, která přežila Osvětim, nikam nezmizelo, jen jejich výklad se pozměnil. Zabít člověka mohlo být z mravního hlediska zcela v pořádku, když se tím zbránilo bezcitnému vrahovi v dalším řádění. Falešné svědectví se mohlo stát úctyhodným činem, jestliže umožnilo záchranu lidských životů. Milovat bližního svého jako sebe sama byl přehnaný požadavek, ale snažit se mu neubližovat už ne. Germaine Tillionová, která přežila Ravensbrück, soudí v úhrnu o mravním životě v táboře podle mého názoru velmi vyváženě:

„Tenká vlákénka přátelství byla jakoby zacloněna nezastíranou brutalitou eruptivního sobectví, ale celý tábor jimi byl neviditelně protkán.“ (II, 26)

Existuje tolik příkladů popírajících zásady amoralnosti, o nichž mluví ti, kdo přežili, že je na místě otázka, proč se tyto zásady v jejich zápiscích vůbec objevují. Proč jednotlivé případy, tak jak je sami uvádějí, nedokládají obecné závěry, které z nich lze podle jejich názoru vyvozovat? O jednu odpověď na tuto otázku se pokusil Terrence Des Pres, autor studie o lidech, kteří přežili koncentrační tábory: bývalí vězni zdůrazňují negativní stránku své zkušenosti, protože ta tvoří její výlučnost a právě ji nechťejí za žádnou cenu skrývat; jejich příklady naproti tomu obražejí celou složitost situace. „Přeživší vězeň chce jakožto svědek sdělit to, v čem tkví naprostá výlučnost táborů, čím jsou zvláště nelidské.“ (99) K tomu lze dodat, že ti, kdo přežili, trpí výčitkami, že nepomohli svým bližním, jakkoli je jejich jednání zcela pochopitelné a ospravedlnitelné, z toho prostého důvodu, že jejich pasivita má za následek cosi strašného: smrt. Germaine Tillionová leží nemocná na ošetřovně, když se její matka, rovněž vězněná v Ravensbrücku, stane obětí jedné ze „selekcí“. Ona sama už se o tom dále nezmíní, avšak z vyprávění její přítelkyně Buber-Neumannové víme, jak hořce si vyčítala, že nechala matku odejít. „Germaine vyskočí z postele sténajíc jako raněné zvíře a začne vzlykat: ‚Jak je možné, že jsem myslela jen na to, jak se sama zachránit, a docela jsem zapomněla na matku?‘“ (Ravensbrück, 201) Její vnitřní soud ji možná shledá vinnou; žádný jiný lidský soud by ji však nemohl odsoudit.

Tato představa se vyskytuje v zápiscích přeživších vězňů ještě z jiného důvodu. Tábory údajně prokázaly, že chování lidského jedince závisí na okolních podmínkách a ne na jeho vlastní vůli, že život je válka všech proti všem, že morálka je pouhá povrchní konvence. Tato tvrzení však figurují v hojně míře i jinde než v zápiscích přeživších vězňů, totiž v dílech evropského myšlení posledních dvou staletí a obzvláště ve vlád-

noucí ideologii totalitních států; najdou se stejně tak v Marxovi jako v Nietzsche. Tábory sice vznikly z ducha této ideologie, to ale neznamená, že jsou její dokonalou ilustrací.

Když Borowski prohlásí: „Ve skutečnosti se celý svět podobá koncentračnímu táboru /.../ Světu nevládne spravedlnost ani morálka /.../ Světu vládne síla.“ (*This way*, 168), pak nejen vyvozuje určitý závěr ze své osobní zkušenosti; vyjadřuje rovněž po svém jednu obecnou pravdu evropské filosofie, kterou si osvojil právě nacistický režim. Czesław Miłosz, který ho poznal před Osvětím a zachytil jej v postavě jménem „Beta“ ve své knize *Ztročený duch*, je toho svědkem: už v roce 1942 Borowski vnímal svět výhradně jako prostor, kde spolu zápasí holé síly. Hrdina jeho příběhů ztělesňuje tuto víru v úspěch jakožto důkaz kvality: přežívají jen ti nejschopnější. Tento sociální darwinismus chce Borowski ilustrovat svými příběhy; proto se v nich téměř nebo vůbec nevyskytují dobré skutky. Velmi výmluvné je i to, jak se po válce angažoval ve službách komunistické moci v Polsku: našel ideologii, která mu vyhovovala – avšak v tomto ohledu nepříliš odlišnou od ideologie nacistické; svět prostě musí být tak ohavný, jak jej vylíčil, aby se tím ospravedlnily jeho sklony k nenávisti a kádrování. Ale nejsou právě nacisté stoupenci názoru, že jakmile se jednou oprostíme od balastu slušných způsobů, určití lidé nezaslouží o nic lepší zacházení než dobytek?

Borowski rovněž vyznává komunistům i nacistům společný determinismus: lidské činy nejsou řízeny vůlí jednotlivce, nýbrž společenskými podmínkami nebo rasovou výbavou; extrémním dovršením tohoto učení jsou pak tábory, místa určená k přeměně lidské matérie. Vytvoří-li se příslušné podmínky, to znamená maximální tlak, musí se podařit dosáhnout vytčeného cíle. Hlad, zima, nucené práce uhnětou lidské bytosti do podoby, jakou si přejí držitelé moci. Tato filosofie leží v základech táborů – avšak nelze ji odvozovat z chování vězňů.

Na tomto místě je však třeba rozlišit či spíše zavést

pojem práh utrpení, po jehož překročení už činy nevytvářejí nic o člověku, nýbrž pouze o mechanických reakcích na toto utrpení. Prahu utrpení může být dosaženo v důsledku dlouhodobého hladu nebo bezprostřední hrozby smrti nebo také, pokud jde o nacistické tábory, vlivem zcela zvláštního ovzduší hned v prvních dnech po příchodu do tábora. „Hlad je zkouška, ve které nelze obstát. Člověk, který dospěje do tohoto posledního stádia úpadku, je zpravidla schopen všeho,“ konstatuje Anatolij Marčenko. (108-9) O dvacet let dříve dospěl jiný obyvatel gulagu, Gustaw Herling, k tomuto závěru: „Vyhladovělého a utýraného člověka přinutíte udělat cokoliv.“ (164) Použijete-li krajních prostředků, můžete skutečně zrušit společenskou smlouvu se vším všudy a dostat z lidí čistě zvířecí reakce.

K jakému závěru však vede toto zjištění? Znamená to snad, že toto je pravá podstata člověčenství a že morálka je jen povrchní konvence, odhazovaná při první příležitosti? Vůbec ne; naopak to dokazuje, že mravní reakce jsou spontánní a všudypřítomné a že je lze vymýtit jen těmi nejdrsnějšími prostředky. Je sice možné přinutit rostliny, aby rostly vodorovně, říkal Rousseau; ale necháme-li je na pokoji, porostou vzhůru. Člověk neprokáže svou pravou totožnost, je-li mučen. Když potlačíme obvyklé složky lidského života uvnitř společenství, vytvoříme naprosto umělou situaci, která vypovídá pouze o sobě samé. Herling má pravdu: „Dospěl jsem k přesvědčení, že člověk se může chovat lidsky jen tehdy, žije-li v lidských podmínkách, a že není nic absurdnějšího než soudit jej za činy, kterých se dopustil v podmínkách nelidských.“ (164) Proto se také u těchto abnormálních situací dlouho nezdržím.

Už teď, ještě dříve než se vůbec začneme mravním životem v táborech podrobně zabývat, můžeme konstatovat, že poznatky z nich nepotvrzují hypotézu, podle níž je člověk člověku v zásadě vlkem. Des Pres ostatně dospěl při četbě těchto vyprávění k témuž názoru: „Pravda je taková, že takzvaný ‚přírodní stav‘ není při-

rozený. Válka všech proti všem musí být vynucena silou.“ (192) Lidová verze Hobbesova učení je mylná: nejsou-li lidé vystaveni krajnímu tlaku, směřují kromě jiného k tomu, aby se spolu dorozuměli, aby si navzájem pomáhali, aby rozlišovali dobro a zlo.

Jeden a týž svět

Tento závěr nesmí být chápán jako výraz prostoduchého optimismu. Když tvrdím, že mezi zkušeností všedního života a zkušeností táborů existuje souvislost, ovšem s výjimkou toho, co přesahuje míru snesitelnosti, a že je tudíž zcela na místě uvažovat zde i onde o mravních otázkách, netvrdím v žádném případě, že všude vládne svrchované dobro. To rozhodně ne: spíš bych řekl, že souvislost mezi obyčejnými a mezními situacemi by mohla svádět k vyvozování nepřilíš povzbudivých závěrů.

V běžném životě stejně jako v táborech lze pozorovat dva soupeřící typy chování a hodnot, nazvěme je hodnoty sebezáchovné a hodnoty mravní. V prvním případě je ze všeho nejdůležitější zachování mého života a potom lepší uspokojování mých potřeb. V druhém případě jsem toho názoru, že existuje cosi vzácnějšího než sám život: zůstat člověkem je důležitější než zůstat naživu. Rozhodnout se pro mravní hodnoty neznamená nutně nevážit si dostatečně života, snaha přežít představuje nadále naprosto legitimní cíl (viděli jsme, že je na místě v tomto ohledu rozlišovat heroické a všední ctnosti, jakkoli všechny patří do sféry mravních hodnot) – avšak ne za jakoukoli cenu.

Slova, jimiž jsme toto rozhodnutí popsali, nás nesmějí mýlit: nemíním tím, že morálka je cosi mimo život, jakási cizorodá substance sloužící k jeho potlačování; myslím si naopak, že jej dokonce spoluvytváří. S jedním rozdílem: v prvním případě je tou nejvyšší hodnotou můj život, v druhém život toho druhého; oba principy jsou stejně obyčejné. Takové je poučení z mez-

ních situací. Jorge Semprun, který přežil Buchenwald, píše: „V táborech se z člověka stane zvíře schopné okrást kamaráda o chleba, dohnat ho k smrti. Ale v táborech se z člověka stane také všemu odolávající jedinec schopný rozdělit se o posledního špačka, o poslední kousíček chleba, o poslední dech, aby pomohl kamarádům.“ (72) A Anatolij Marčenko: „Lidé za ostatními dráty jsou různí stejně jako na svobodě: slušní chlapi a darebáci, zbabělci a hrdinové, lidé příkladně a nesmlouvavě čestní, dokonalí lumpové, schopní každé zrady.“ (242) Ano, je to tak: v tomhle se náš každodenní život nijak neliší od toho, který popisují Marčenko a Semprun.

Tyto rozdíly lze v táborech objevit nejen mezi jednotlivými lidmi, nýbrž i uvnitř každého individuálního osudu. I ti nejúctyhodnější jedinci zpravidla projdou několika fázemi. V té první, než se octnou v táboře, se v nich vybuduje mravní vědomí. Během druhé, která často splývá s prvními měsíci v táboře, dochází vlivem brutality nových okolností ke zhroucení předchozích mravních hodnot. Člověk objeví nelítostný svět a zjistí, že je sám schopen v něm žít. Když však přežije toto druhé období, vstoupí do třetího, v němž znovu objeví určitý soubor mravních hodnot, třebaže ne zcela totožný s tím původním; nepatrná úleva stačí, aby z řevavých uhlíků znovu vzplál plamen. „Dokonce ani uprostřed lesa v Březince nebyl člověk člověku nutně vlkem,“ konstatuje Olga Lengyelová, lékařka v Osvětimi. (290)

Byl bych rovněž nerad, kdyby konstatování, že v táboře mohou existovat mravní kvality, bylo pochopeno jako nějaký chvalo zpěv na utrpení jakožto zdroj ctností. S touto myšlenkou se lze setkat u některých bývalých vězňů, pravděpodobně pod vlivem křesťanství. Solženicyn zdůrazňoval blahodárné účinky vězení, které vede k mravnímu zdokonalení, a na rozdíl od jiných přeživších vězňů trval na tom, že o táborech platí totéž. Irina Ratušinská, deportovaná do mordvinských táborů, zaslechla za ostatními dráty tento zpěv:

„Díky, rezavé mříže,
Díky, bajonete!
Bez vás by mi předlouho trvalo
Než bych zmoudřel.“ (159)

Ona sama pak zvolá: „Děkuji ti, Pane, žes mi dal prožít transporty, žes mi určil /.../ hnit ve vězeňských kobkách a zakusit hlad.“ (175)

Je jisté, že mravní odolnost jednotlivců typu Solženicyna nebo Ratušinské nutně vzbuzuje úctu; jejich názor však pokládám za mylné zobecnění jejich osobní zkušenosti. Z toho, co jsem viděl a četl, jsem si odnesl dojem, že utrpení má v tomto ohledu dvojnásobný účinek: některé posiluje, jiné vnitřně rozkládá; navíc nejsou všechna utrpení stejná. Je asi pravda, že se zkušeností získanou v táborech člověk rychleji dozrává a dozvídá se věci, které by se jinak nedozvěděl; těm, kdo tábory přežili, se často zdá, že se v tomto období ocitli daleko blíž pravdě než po zbytek svého života. Toto duchovní obohacení či vyzrání, pokud k němu dojde, však nepředstavuje ctnost z hlediska mravního. Konečně, i když jsme mohli zaznamenat souvislost mezi utrpením a morálkou, není mi zřejmé, jaké z toho vyvodit poučení: nikdo si nemůže osobovat právo radit druhým, aby se snažili upadnout do neštěstí za účelem sebezdokonalení. Za dvacet let v táboře se z Jevgenije Ginzburgové stal člověk bezpochyby moudřejší a vnitřně bohatší, než kdyby zůstala tou nekompromisní dogmatickou komunistkou, kterou byla v létech třicátých; který krutý bůh by se však odvážil žádat, aby si člověk dobrovolně zvolil utrpení?

Rozdíl mezi životem v táboře a obyčejným životem nespočívá v přítomnosti či nepřítomnosti morálky; je v něčem jiném. V každodenní existenci totiž kontrasty, o kterých mluvím, nejsou tak zřetelné. Projevy sobectví jsou tam skryty v nejběžnějších gestech a mají vesměs omezený dosah: nezávisejí na nich lidské životy. V táboře, kde si člověk občas musí vybrat, obětují-li svůj chleba nebo svou důstojnost, bude-li strádat fy-

zicky nebo morálně, je všechno zřetelnější. „Tábory,“ píše Semprun, „jsou mezní situace, v nichž se vytváří s větší příkrostití rozdíl mezi lidmi a těmi druhými.“ (72) Jedni rychleji a všem na očích upadají; naproti tomu druhí strměji stoupají vzhůru. „Tábor svědomí pročistí, nebo je nenapravitelně zničí. Člověk se tu stane lepším či horším, podle toho, co převládá na začátku,“ říká Ratušinská. (231) Úpadek i cesta vzhůru samozřejmě existují rovněž mimo tábory, jsou tam však obtížněji rozeznatelné. Život v táborech promítá ve zvětšeném obraze a ozřejmuje to, co jinak v každodenním shonu mohlo snadno uniknout pozornosti.

Společným rysem mezních a obyčejných situací je také to, že lidé, kteří se v nich octnou, volí zpravidla hodnoty sebezáchovné, a jen málokterí zvolí onu druhou cestu. Nebo možná: každý jedinec volí většinou hodnoty sebezáchovné; to však neznamená, že nemá ponětí o mravních postojích. A zase, v táborech je to celé jaksi zřetelnější, a odtud domněnka, že v nich panuje obecná absence morálky; ve skutečnosti však sobectví převažuje i v obyčejném životě. Zkrátka, zlo není nevyhnutelné: to je nejoptimističtější závěr, k němuž lze dojít po zkušenostech táborů (stejně jako po zkušenostech života mimo ně). Z určitého zorného úhlu je nepodstatné, kolik je kterých: důležité je, že vždycky existuje možnost zvolit mravní hodnoty. „Třebas jich bylo tak málo, a i kdyby byl býval jediný, byl by to dostatečný důkaz, že člověk může být vnitřně silnější než jeho osud,“ uzavřel Viktor Frankl, který přežil Osvětim. (117)

Je tedy možné, a tato kniha je na tom založena, uvažovat o morálce na základě mezní zkušenosti táborů, ne proto, že by to byla zkušenost vyššího řádu, nýbrž proto, že je zřetelnější a výmluvnější. Budu se postupně zabývat oběma jejími stránkami: projevy všedních i heroických ctností i všedních a obludných nectností. A konečně se pokusím přijít na kloub tomu, jak reagujeme na zlo.